

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ РЕЛЬЕФОНИМЛАРНИНГ ТАДҚИҚИ ХУСУСИДА

DOI: 10.53885/edinres.2021.52.67.005

Б. Б. Фармонов

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва
адабиёти университети

***Аннотация.** Мазкур мақолада ўзбек тилидаги рельеф отлари ва уларнинг ўзбек тилишунослигидаги тадқиқи ва таснифи юзасидан атрофлича маълумот берилган. Ўзбек тилидаги рельефонимларнинг лингвистик тадқиқи таснифи тавсия қилинган. Шунингдек, ўзбек тили рельефонимларининг семантик структураси, тарихий-этимологик хусусиятлари, лексикографик талқини билан боғлиқ назарий-амалий масалалар тадқиқи аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилган.*

***Калит сўзлар:** тил, лексик сатҳ, рельеф, рельефоним, умумлексик бирлик, ер сатҳи, баландлик, текислик, пастлик, филологик лугат, энциклопедик лугат, таржима лугат.*

ОБ ИССЛЕДОВАНИИ РЕЛЬЕФОНИМОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Б. Б. Фармонов

Ташкентский государственный университет узбекского языка и
литературы имени Алишера Навои

***Аннотация.** В данной статье дана подробная информация о производных существительных от слова рельеф в узбекском языке, об их изучении и классификации в узбекском языкознании. Предложена классификация лингвистических исследований рельефонимов в узбекском языке. Также особое внимание уделяется важности исследования семантической структуры, историко-этимологических особенностей, теоретико-практических вопросов, связанных с лексической интерпретацией рельефонимов в узбекском языке.*

***Ключевые слова:** язык, лексический пласт, рельеф, рельефоним, общелексическое единство, земной пласт, возвышенность, равнина, низменность, филологический словарь, энциклопедический словарь, словарь переводов.*

ABOUT THE STUDY OF RELIEFONYMS IN THE UZBEK LANGUAGE

B. B. Farmonov

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoiy

Abstract. *This article provides detailed information about the derivatives of nouns from the word relief in the Uzbek language, about their study and classification in Uzbek linguistics. A classification of linguistic studies of relief names in the Uzbek language is proposed. Also, special attention is paid to the importance of studying the semantic structure, historical and etymological features, theoretical and practical issues related to the lexical interpretation of relief names in the Uzbek language.*

Key words: *language, lexical layer, relief, reliefonyms, general lexical unity, earth layer, upland, plain, lowland, philological dictionary, encyclopedic dictionary, translation dictionary.*

Тил борлиқнинг инъикоси сифатида барча табиий-ижтимоий ҳодисаларни ўзида акс эттирувчи мураккаб ижтимоий ҳодисадир. Борлиқ ҳодисалари турли-туман. Уларнинг ҳар бири алоҳида табиий-ижтимоий хусусиятга, вазифа ва аҳамиятга эга. Шунга монанд ҳодисаларнинг ҳар бири ўзига хос номланиш, аталишни тақозо қилади. Тил лексикасидаги турли урф-одат, қадрият, маданият, рухий ҳолат, нарса-ҳодиса, илм-фан, техника, санъат, турмуш қабилар билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи бирликларга хос шакл ва маънолар ҳам борлиқ нарса-ҳодисалари каби турли-туман ва ранг-барангдир. Шундай ҳодисалардан бири ер юзасининг турли шакл ва кўринишлари бўлиб, уларнинг тилдаги ифодаси сифатидаги сўзлар ер сатҳи кўринишлари каби хилма-хил шакл ва маънога эга. Ер рельефини ифодаловчи лексик бирликлар ҳар бир тилда ўзига хос тарзда шаклланган. Хусусан, ўзбек тили лексикаси таркибида ҳам ер рельефи тушунчалари билан боғлиқ сўзлар ва терминлар алоҳида ўрин эгаллайди: тоғ, адир, жар, ўр, текислик, пастлик, қир, чуқур, доvon, ёнбағир, чўкки қабилар. Бу каби лексик бирликлар ер рельефи билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи сўзлар – рельефонимлар гуруҳи сифатида ўз ва ўзга тил бирликлари ҳисобига барқарорлашиб, тилнинг лексик тизимида алоҳида лексемалар гуруҳини ташкил қилиш билан бирга географик терминлар тизимининг ҳам шаклланиши ва ривожланишида муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек тилининг лексикасидаги бу сингари луғавий бирликлар ва луғавий-маъновий гуруҳлар юзасидан қатор илмий изланишлар амалга оширилган бўлиб, мазкур тадқиқотлар натижасида ўзбек тили

лексикологиясида назарий-амалий ютуқлар қўлга киритилди.

Ўзбек тили лексикасининг тадқиқида А. Ғуломов, С. Иброҳимов, А. Рустамов, А. Ҳожиев, Ш. Раҳматуллаев, У. Турсунов, Х. Дониёров, З. Маърупов, Э. Бегматов, Ҳ. Неъматов, И. Қўчқортоев, Олим Усмон, Т. Алиқулов, Б. Ўринбоев, Р. Қўнғиров, Э. Умаров, Б. Бафоев, Ҳ. Дадабоев, Р. Расулов, Р. Дониёров, Н. Маҳкамов, А. Мадвалиев, А. Собиров каби тилшуносларнинг илмий изланишларини алоҳида қайд этиш лозим. Ўзбек тили лексикасининг систем-структур талқини эса Ш. Раҳматуллаев, И. Қўчқортоев, А. Нурмонов, Ҳ. Неъматов, М. Миртожиев, Н. Маҳмудов, Р. Расулов, О. Бозоров, Р. Сафарова, Ш. Исқандарова, З. Юнусова, М. Нарзиева, Ш. Орифжонова, Б. Қиличев, Г. Неъматова, Ҳ. Саидова, Нишонова сингари тилшуносларнинг тадқиқотларида амалга оширилди. Ўзбек тилининг лексик сатҳи таркиби микроtizимлари сифатида тадқиқ қилинган қон-қариндошлик, ўсимлик, ҳайвон номлари, сон-микдор, ел-ёғин, кийим-кечак, рельеф отлари, маънавий билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи атов бирликлар кабилар юзасидан бажарилган лексикологик тадқиқотлар натижасида луғавий бирликларнинг маъно ва вазифалари, лексик тизимда тутган ўрни масалалари янада аниқлик касб этди. Назарий-амалий аҳамиятли бу каби тадқиқот натижа ва тавсиялари замонавий луғат намуналари, таржима луғатлари учун муҳим манба, материал сифатида хизмат қилиши билан ҳам алоҳида аҳамиятга эга саналади. Бу эса тил лексик тизимидаги ҳар бир лексик микроtizимлар – луғавий-маъновий гуруҳлар юзасидан лексик-семасиологик тадқиқотларнинг амалга оширилиши долзарблигини белгилайди.

Ўзбекистоннинг ер рельефи асосан қуруқлик билан боғлиқ, шунга монанд ўзбек тилидаги рельеф отлари асосан ер сатҳининг қуруқлик қисми билан боғлиқ паст-текишлик, баландлик тушунчаларини ифодалашга хизмат қилади. Шу боис ўзбек тилининг ер рельефини ифодаловчи бирликлари тизими ва унинг таркиби ҳам ўзига хос тарзда шаклланган. Демак, ер сатҳининг турли шакл ва кўринишларини ифодаловчи лексик бирликларни рельефонимлар номи билан аташни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Барча рельефонимлар асосида рельеф тушунчаси ётади. Шу ўринда рельеф отлари ва уларнинг лингвистик моҳиятини янада яққол тасаввур ҳосил қилиш мақсадида рельеф бирлигининг лексикографик талқини ва шарҳига эътибор қаратишни лозим топдик. Рельеф бирлиги ўз шаклдошига эга географик термин сифатида умумий филологик ва махсус терминологик луғатларда ўзининг лексикографик талқини ва тавсифига эга. Ўзбек тили лексикасининг ўзлашма қатламига мансуб мазкур бирлик “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да географик тушунча ифодаловчиси сифатида қуйидагича тавсифланди: “РЕЛЬЕФ I [фр.

relief < лот. relevo – (бироз) кўтараман] геогр. Ер сиртидаги табиий ёки сунъий равишда ҳосил бўлган ҳар хил нотекисликлар – паст-баландлик, тоғлик-нишабликлар мажмуи. Тоғли рельеф. Ўзбекистон рельефининг тузилиши хилма-хил. – Тошкент заминининг устки қиёфаси, яъни рельефи худди шу босқичда шаклланди. “Фан ва турмуш” .

Географик термин, соҳа тушунчаси ифодаловчиси сифатида рельеф бирлиги терминологик шарҳига ҳам эга: “Рельеф – (французча – кўтараман) – ер юзаси шакллари: тоғлар, текисликлар, пасттекисликлар, адирлар, ясси тоғликлар, тепаликлар, қирлар, водийлар, ботиқлар, сойликлар, жарлар ва бошқалар мажмуи. Рельеф икки хил куч – ички (эндоген) ва ташқи (экзоген) кучларнинг биргаликда ҳамда мунтазам ўзаро таъсири натижасида вужудга келади” .

Энциклопедик луғатларда ҳам бу бирлик орқали ифодаланадиган тушунча тавсифланади: “Рельеф (лат. relevo – кўтараман) географияда – ер юзаси, океан ва денгиз тубидаги нотекислик (паст-баландлик)лар йиғиндиси. Рельефнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

- мегарельеф (материклардаги дўнгликлар, океанлардаги ботиқлар);
- макрорельеф (тоғли ўлкалар, текисликлар);
- мезорельеф (жарликлар, сувости канъонлари, тепаликлар);
- микрорельеф (кичик жарликлар, қум тепалар)” .

Қайд қилинган лексикографик талқинлар асосида рельеф тушунчаси ва унинг тилдаги ифодаси бўлган рельеф оти хусусидаги тасаввурлар янада ойдинлашади. Рельеф тушунчасига алоқадор лексикографик талқинлар ва тавсифларда акс этган фарқли жиҳатлар моҳиятан битта ҳодисанинг турли аспект нуқтаи назаридан тавсифланиши билан боғлиқ. Асосан рельеф ер юзасининг турли кўринишларини ифодаловчи бирлик, атама сифатида намоён бўлган. Бундан маълум бўладики, ўзбек тили учун асосан ер юзасининг, асосан, қуруқликдаги ҳар хил кўриниш ва шакллари мажмуини билдирувчи соҳавий тушунча атамаси сифатида рельеф бирлиги муҳим ўрин эгаллаб, ер сиртининг барча шакл ва кўринишларини ифодаловчи тил бирликлариغا нисбатан доминантлик вазифасини бажариб туради. Бу эса рельеф бирлиги барча рельеф отлари – рельефонимларни битта тизимга бирлаштирувчи гипероним мақомида эканлигини кўрсатади.

Келтирилган лексикографик шарҳлар орасида энг муҳими филологик талқин ҳисобланади, чунки тил лексикасида асосан умумистеъмол белги ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Шу асосда энциклопедик, соҳавий талқинлар шаклланади.

Ўзбек тилида рельефонимлар бўйича амалга оширилган илмий изланишлар сифатида Қ. Хуррамов, И. Исломовнинг тадқиқот ишларини қайд қилиш мумкин. Ўтган асрнинг 80-йилларида тилшунос олим Қ. Хуррамов томонидан ер рельефи отлари умумхалқ географик

терминлари доирасида тадқиқ қилинган . Бу тадқиқот ўзбек тилидаги рельеф отлари юзасидан амалга оширилган дастлабки тадқиқот ишидир. Унда Жанубий Ўзбекистон умумхалқ географик терминлари тадқиқот манбаи сифатида танланган ва ер рельефини ифодаловчи диалектал бирликлар ер рельефининг қайси кўринишларини билдириши жиҳатидан “баландликни билдирувчи географик терминлар” ва “чуқурликни билдирувчи географик терминлар” гуруҳларига ажратиб таҳлил қилинган. Қ. Хуррамовнинг ер рельефи терминлари тадқиқига бағишланган монографияси диалектал характерга эга бўлиб, « ... лексикография талабларига етарли даражада жавоб бермайди» . Бироқ унда тўпланган, таҳлилга тортилган ер рельефини билдирувчи бирликлар ўзбек умумхалқ тили лексикаси тизимининг ўзига хос атамалар таркибининг шаклланиши ва тараққиётида алоҳида ўрин эгаллайди.

Ўзбек тили рельефонимлари юзасидан бажарилган навбатдаги иш тадқиқотчи И. Исломовга тегишли . Мазкур тадқиқотда ўзбек тилидаги умумлексик ер рельефи отлари ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари систем-структур аспектда ўрганилган. Рельеф тушунчаси билан боғланган умумадабий лексикага мансуб лексемалар тизими алоҳида луғавий-маъновий гуруҳ сифатида белгиланиб, систем тилшунослик метод ва усуллари орқали таҳлил ва талқин қилинганлиги билан ажралиб туради. Ўзбек тили рельефонимларининг семантик структурасида “ер сатҳи кўриниши” деган белги мавжудлиги, у бирлаштирувчи, интеграл сема сифатида барча рельеф отларини рельефонимлар тизимига боғловчи “халқа” вазифасини бажариши таъкидланиб , рельефни ифодаловчи лексемалар семантик структурасидаги “ер сатҳидан баланд кўриниш”, “ер сатҳидан қуйи кўриниш”, “ер сатҳига тенг кўриниш” семалари асосида таснифланади :

- баландликни ифодаловчи ЕСКИАБ гуруҳи;
- текисликни ифодаловчи ЕСКИАБ гуруҳи;
- пастликни ифодаловчи ЕСКИАБ гуруҳи.

Шунингдек, ушбу тадқиқотда лексемаларнинг лисоний табиатини ойдинлаштириш, бошқа ёндош соҳа бирликлари ўртасидаги умумийлик ва фарқлиқликни белгилаш мақсадида географик терминлар, диалектал бирликлар, топонимлар билан муносабатлари масаласи ҳам таҳлилга тортилган. Рельефонимларнинг лексик-семантик муносабатлари, рельеф отлари тизими таркиби ва тузилиши, тарихий-этимологик қатламга мансублиги, лексикографик талқини масалалари ҳам ўз аксини топган. Хусусан, “ўзбек тилидаги ЕСКИАБ тизимининг тарихий-этимологик қатламини қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

ўзбекча сўзлар; 2) форсча сўзлар; 3) арабча сўзлар; 4) русча ва бошқа тил сўзлари.”

Мазкур тасниф доирасида ўз қатлам сўзлари сирасида тоғ, қир, қоя, бет, дўнг, тепа, чўкки, чуқурлик, ёнбағир кабилар; форсча сўзлар сифатида дара, дарбанд, домана, паст, жар, биёбон, ёвон, дашт, кўх, камар, танги, майдон кабилар; араб тилидан ўзлашган бирликлар деб сахро, сохил, ҳавза, бодия, воҳа, водий кабилар; рус тили ва у орқали ўзлашган лексемалар сифатида терраса, саванна, кратер, плато, дельта кабилар қайд қилинади.

Юқоридагиларга асосланиб, ўзбек тилидаги рельефонимларнинг лингвистик тадқиқини иккига ажратиш лозим бўлади:

рельефонимларнинг диалектал аспектда ўрганилиши;

рельефонимларнинг систем-структур аспектда ўрганилиши.

Ўзбек тилидаги рельефонимлар бўйича амалга оширилган тадқиқотлар натижасида уларнинг диалектал, терминологик, умумистеъмол маъно қирралари ажратилиб, уларнинг умумий ва фарқли жиҳатлари ойдинлашган. Шунингдек, мазкур тадқиқотлар томонидан ўрганилган, таҳлил ва тавсифи асосида рельефонимларнинг лексикографик талқинларини мукамаллаштириш имкониятлари юзага келганлиги алоҳида аҳамият касб этади.

Умуман, ўзбек тилининг умумистеъмол лексикасига мансуб рельефонимларнинг бошқа тил рельеф отлари билан қиёсий тадқиқи масаласи навбатдаги илмий изланишларни тақозо қилади. Бу эса рельефонимларнинг лисоний қиймати, турли тиллар лексикасига мансуб рельеф отларининг семантик структурасига хос умумий ва фарқли белгиларини аниқлаш, уларнинг лексикографик талқинларини мукамаллаштиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. -Тошкент: ФАН, 1990. – 140 б.

Исломов И. Ўзбек тилида ер сатҳи кўринишларини ифодаловчи атов бирликлари тизими: Филол. фан. бўйича фалс. докт. ... дисс. – Қарши, 2019. – 125 б.

Хуррамов К. Узбекские народные географические термины, обозначающие рельеф Южного Узбекистана: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1984. – 112 с.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 3-жилд. – 688 б.

Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 2006. – 656 б.

Гуломов П. Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 144 б.